

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94 (477)

Максим Блакитний

ДЗВІН «ГОЛУБ» ТА ПЕРЕБУВАННЯ ЕКСПОНАТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В.В.ТАРНОВСЬКОГО У ЕВАКУАЦІЇ В м.ОРЕНБУРГ

У статті йдеться про один з найвідоміших експонатів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського так званий «Мазепин дзвін» та перебування музейних колекцій в евакуації в Оренбурзі.

Ключові слова: дзвін, музей, експонат, Чернігів, Оренбург.

У червні 2015 р. на дзвіниці Никольського кафедрального собору м. Оренбург (Росія) було виявлено втрачений дзвін «Голуб» або «дзвін Мазепи». Його випадково віднайшов викладач історичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова Аркадій Тарасов. До війни дзвін зберігався у Чернігівському державному музеї (нині – Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського).

Дзвін «Голуб» («дзвін Мазепи») було відлито 1699 р. в Глухові для Воскресенської церкви столиці тодішньої Лівобережної України – Батурина, на замовлення гетьмана І. Мазепи. Культовий предмет став одним з найвідоміших витворів майстра-людвисаря Карпа Балашевича. На дзвоні було зображено відповідний портрет українського гетьмана на повний зріст.

На сьогодні відомо 6 витворів роботи К. Балашевича (і 4 – його батька Іосифа), частина з яких волею долі перебуває у Росії. У колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського знаходяться 2 гармати (1713 р. і 1717 р.) роботи цього відомого майстра.

Свого часу долі «Мазепиною дзвону» торкалися музейники, краєзнавці, історики, етнографи і журналісти: К. Карпинський, Б. Пилипенко, С. Баран-Бутович, О. Оглоблин, В. Свєрбигуз, О. Коваленко, С. Павленко [1].

Одна з перших згадок про те, що дзвін перебував у Домницькому монастирі і був зроблений за наказом правителя Гетьманщини та містив його зображення, датується 1902 р.: «на колоколе этом имеется отливное изображение самого гетмана Мазепы и герба его» [2, с. 1–2]. Даний факт було підтверджено священником і відомим краєзнавцем К. Карпинським у статті, яка була присвячена старовинним дзвонам Чернігівщини та оприлюднена ним в 1913 р. Фактично церковнослужбовець уперше подав детальний опис дзвону, де зазначив, що «с левой стороны герба изображен сам Мазепа в полном гетманском одеянии с булавой в руке» [3].

На думку відомого етнографа, художника, мистецтвознавця і колишнього співро-

© Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського.

бітника Чернігівського музею Б. Пилипенка, дзвін роботи К. Балашевича «видатний твір українського ливарства кінця XVII ст.».

У 1927 р. саме Б. Пилипенко знайшов дзвін у Домницькому Різдво-Богородицькому монастирі біля містечка Березного на Чернігівщині. Витвір українського ливарства було перевезено до Чернігівського державного музею, де він перебував (у музейному вестибюлі) до початку радянсько-німецької війни (за іншими даними був вилучений і знищений у 30-х рр.). Під час війни пам'ятку українського ливарства було «втрачено». Б. Пилипенко дослідив і сфотографував дзвін та у 1929 р. зробив відповідну доповідь на засіданні історичної секції Всеукраїнської академії наук у Києві. У описі дзвону та висновках науковця йдеться: «на всю ширину корпусу дзвона, врізаючись до смуги з анголів – рельєфний образ Воскресіння. Симетрично до нього, з протилежного боку, теж порушуючи зубчасту смугу анголів – великий рельєфний герб... Поруч герба, з правого боку – постать увесь зріст, вдягнена в жупан, довгий плащ, в широкій шапці, з шаблею на боці. Ліва рука спирається на бедро, права – тримає булаву. Цікавою прикрасою нашого дзвона є виображення птаха з товстою короткою дзьобкою, згорненими крилами і написом «голубь». Це – символічна назву виробу, цілком запозичена з ливарсько-гарматної західної традиції... Свідчення дати й напису не залишають будь-якого сумніву в тому, що на дзвоні – гетьман Іван Мазепа. Немає сумнівів у тому, що дзвін уже до трагічних подій 1708 року не був у гетьманській столиці...». Б. Пилипенко припускає, що «дзвін являв собою видатний коштовний додаток до офір гетьмана» Домницькому монастирю, засновником і будівничим якого був саме І. Мазепа [4].

Завідувач відділу музею С. Баран-Бутович у 1930 р. підготував і видав брошуру «Ливарські виробы XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони)», де навів «опис найважливіших ливарських виробів», які зберігалися на той час у музейній колекції. Так, під інвентарним № 17351 значиться «дзвін з колишнього Домницького монастиря відомого глухівського майстра Карпа Йосоповича Балашевича, з гербом і портретом гетьмана І. Мазепи, 1699 року». Зазначено, що дзвін важив понад 40 пудів (приблизно 660 кг), у висоту мав 95 см, діаметр бази – 95 см. [5]

Історик О. Оглоблин у своїй праці «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (1960 р.) зазначав «дзвін був перевезений до Чернігівського Історичного Музею, де й знаходився (у вестибюлі музейного будинку) до початку II світової війни» [6].

На сьогодні дзвін має тріщину і не має «язика», тому не використовується за призначенням. В Оренбурзі або не знають, або замовчують факт, як людвигарська пам'ятка потрапила до них. Як ідеться у документах Державного архіву Оренбурзької області, у 1945 р., з так званого «Евакобанку» дзвін було передано до Никольського храму [7].

У статті «Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки» (автори – співробітники музею Г. Арендар і С. Лихачова) говориться, що з початком війни Чернігівський державний музей у липні 1941 р. припинив свою роботу і почав готувати експонати до евакуації. Значна частина музейної колекції була завантажена у 3 вагони і відправлена до м. Уфа. На Схід було вивезено біля 30 тисяч експонатів. Під час перевезення один з вагонів загубився і лише з часом стало відомо, що він потрапив до м. Оренбург (тоді – Чкалов). Саме у цьому місті евакуйовані музейні цінності зберігалися в обласному краєзнавчому музеї. У 1944 р. з Чкалова до Чернігова після реевакуації повернулися музейні експонати, які значною мірою були пошкоджені (іржа, волога, пліснява). Під час війни була втрачена фондова документація і списки евакуйованих речей [8].

Частково проливають світло на перебування чернігівських експонатів у ева-

куації публікації доктора історичних наук А. Федорової з Оренбурга. Так, дослідниця зазначає: «Оренбург у ті роки став найбільшим хранилищем архівної документації. Навіть Микільська соборна церква була відведена під сховище архівних документів. Окрім архівних документів, Оренбург прийняв цінні експонати Рязанського художнього музею». Влітку 1942 р. у місті розмістили частину колекції Чернігівського обласного історичного музею. Експонати, що надійшли, змокли й вкрилися пліснявою. Історичні цінності були запаковані у 51 ящик і 10 скринь. А. Федорова констатує: «Чкаловці прийняли дев'ять гармат, 13 дзвонів. Чернігівський музей евакуював особисті речі Богдана Хмельницького, Мазепи, Скоропадського, колекцію вогнепальної і холодної зброї. Серед експонатів знаходилися євангелія й ікони, тканини й вишиті Чернігівський, Стародубський, Новгород-Северський герби, церковний одяг, плащаниці, складень, дарохранильнок. Козачу колекцію представляли сідла, зброя, батоги, чубуки. Всього по опису числилося 1398 експонатів». Однак наведені неповні дані про кількість експонатів. Речі з Чернігівського музею були розміщені у будинку № 72 по Пролетарській вулиці (будівля зберіглася). Також до Оренбурга надійшли цінності з трьох музеїв Дніпропетровська [9].

У Державному архіві Оренбурзької області наявний фонд Р-2554 («Оренбургский областной историко-краеведческий музей»), в якому є справа за № 496 «Описи и акты на экспонаты эвакуированных в г. Оренбург», де зберігаються документи про обставини перебування експонатів з Чернігівського державного музею у Чкалові. Зокрема, це наступні матеріали: «Справка к вопросу о состоянии хранения музейного имущества Черниговского, Рязанского и Днепропетровских музеев» (від 9 січня 1943 р.), акт про передачу з Чкаловської евакобази до Чкаловського краєзнавчого музею експонатів Чернігівського історичного музею (від 5 червня 1942 р.), акт і «Опись имущества Черниговского исторического музея», складений працівниками місцевого музею (від 3 листопада 1942 р.), акти і опис експонатів про передачу з Чкаловського музею уповноваженій Накромпроса УРСР М. Писаревій експонатів Чернігівського музею (від 15 серпня 1943 р., 25 серпня 1943 р.) [10]. Примірники даних документів також зберігаються у Оренбурзькому губернаторському історико-краєзнавчому музеї.

З цих документів постає, що вже наприкінці 1941 р. цінності з Чернігівського державного музею прибули до Чкалова і були розміщені на місцевій евакуаційній базі, на території якої зберігалися протягом 8 місяців. За час, коли музейні предмети знаходилися на чкалівській евакобазі, через жахливі умови зберігання було втрачено 9 церковних риз, 11 килимів та інші експонати.

Лише 5 червня 1942 р. історичні колекції з даної бази були передані під опіку Чкаловського краєзнавчого музею, про що було складено відповідний акт, який підписали – старший науковий співробітник музею М. Тришина, прибиральниця Т. Горельникова і завідувача просвітою Є. Дроздова. У ящику під № 45 лежали зброя і особисті речі Б. Хмельницького. У окремих ящиках і сундуках були дуже вологі експонати (пліснява).

Лише 3 листопада 1942 р. співробітники місцевого музею: в. о. директора Чкаловського музею М. Тришина, старший науковий співробітник В. Чилікіна і прибиральниця Т. Горельникова завершили опис майна Чернігівського музею і склали відповідний акт. Усього було перевірено 51 ящик і 10 скринь, взято на облік 9 гармат та 13 дзвонів (!). Зафіксовано 83 місця для зберігання експонатів. Було перевірено, описано, складено відповідні списки і взято на облік 20243 експонати з Чернігова. Для порівняння – на той час у Чкалові перебувало біля 30 тис. експонатів евакуйованих музеїв. Тобто «чернігівська колекція» була найбільша серед переміщених до Оренбурга.

Загальний опис предметів з Чернігова робився на основі тих документів, що знаходилися у кожному ящику і були туди вкладені ще працівниками Чернігівського державного музею.

Колекції Чернігівського музею тривалий час зберігалася на Пролетарській вулиці № 72. Директор Чкаловського музею повідомляв, що у даній будівлі також розміщувалися книги з бібліотеки Чкаловського інституту вдосконалення вчителів. Приміщення не опалювалося, речі зберігалися хаотично. Ключ від будівлі знаходився у працівника інституту. Збереженість експонатів було важко гарантувати (директор прохав надати кошти для утримання сторожів). Детальні описи евакуйованих колекцій не були складені і на початок січня 1943 р.

15 серпня 1943 р. комісія у складі працівників Чкаловського музею – директор С. Іванов, наукові співробітники М. Тришина і В. Чилікіна та уповноважена Наркомпросу УРСР М. Писарева склали попередній акт про перевірку та передачу експонатів останній. Про дзвони у акті не йшлося. 25 серпня 1943 р. працівники місцевого музею (старший науковий співробітник М. Тришина і прибиральниця Т. Горельникова) і уповноважена Накромпроса УРСР М. Писарева склали акт про вилучення пошкоджених експонатів [11].

Унаслідок жакливих умов зберігання, крадіжок, вочевидь, вилучення предметів, з Оренбурга до Чернігова не повернулося 39 експонатів: дзвін, килими, ризи, рушниця, дукачі, люльки, гудзики.

Лише у серпні 1944 р. відбулося повернення з Оренбурга евакуйованих колекцій Чернігівського державного музею. Слід додати, що, згідно з музейною звіркою 1947 р., на обліку перебувало тільки 10 дзвонів. Вочевидь, «дзвін Мазепи» за якихось обставин було вилучено і залишено у Оренбурзі. Можна припустити, що він перебував на території евакуаційної бази у Чкалові з кінця 1941 р. – з часу прибуття «чернігівської» колекції в евакуацію і до 1945 р., коли дзвін було незаконно передано до Никольського храму.

Справка

к вопросу о состоянии хранения музейного имущества
Черниговского, Рязанского и Днепропетровских музеев.

В 1941 году в разное время поступили в г. Чкалов музейные вещи Черниговского, Рязанского, Днепропетровского музеев, всего около 30 тысяч экспонатов, в том числе: уникальные вещи: личные вещи Богдана Хмельницкого, Щорса, работы скульптора Клодта, предметы быта украинского народа – оловянная посуда 17-го века, серебряная посуда, даренная в разное время украинским гетманом, русскими царями, оружие, нумизматика, архивные документы; документы, принадлежащие лично Богдану Хмельницкому, Мазепе, Скоропатскому, грамоты Екатерины II-й, Павла I-го и Николая I-го.

Кроме того среди имущества имеются картины классиков русской живописи, Репина, Левитана, Васнецова, Серова, Врубеля, Нестерова в том числе работы крупных западных художников; работа Гвардии (всего в Советском Союзе три работы и одна находится среди эвакуированного имущества в г. Чкалове).

Нерадивое отношение к эвакуированному музейному имуществу привело к гибели целого ряда вещей; истлели от сырости 9 шт. риз, 11 шт. ковров и др. Во время пребывания имущества Черниговского музея в течении 8-ми месяцев на Эвакобазе.

Полученное эвакуированное имущество музеев Чкаловский Областной Музей надлежащим хранением не обеспечивает. Состояние музейного имущества до сих пор не определено, нет гарантии, что упакованные музейные вещи не подвергаясь контролю не разрушаются. Научные сотрудники музея не в состоянии проводить даже элементарной

работы по наблюдению за хранением вещей. По Черниговскому музею с 5-го июня до сих пор не составлены описи из-за отсутствия научных сотрудников.

Имущество расположено хаотически, помещение не отапливается, хранилище не оборудовано (нет стеллажей).

9/1-1943

Богалов

Державний архів Оренбурзької області. Ф. Р-2554, оп. 1, стр. 49б, арк. 18.

АКТ

1942 года 5 июня, мы нижеподписавшиеся ст. науч. сотрудник Чкаловского Краеведческого музея – Тришина М. М., уборщица музея Горельникова Т.В. и зав. п/просветом Дроздова Е. И. составили настоящий акт о нижеследующем.

При вскрытии ящиков и сундуков Черниговского Исторического Музея привезенных с Чкаловской эвакуобазы обнаружено:

- в сундуке под № 10 находились ковры и дорожки,
- в ящике под № 45 – оружие и личные вещи Богдана Хмельницкого,
- в ящике под № 13а – дорожки,
- в ящике б/№ – национальная украинская одежда, ризы, ковры.

Во всех перечисленных ящиках и сундуках музейные экспонаты были подмочены и покрылись плесенью.

Сотрудниками музея приняты меры к просушке экспонатов.

В чем и подписались.

1. М. Тришина
2. Горельникова
3. Дроздова

Державний архів Оренбурзької області. Ф. Р-2554, оп. 1, стр. 49б, арк. 21.

АКТ

1942 г. 3 ноября, мы нижеподписавшиеся, и.о. директора Чкаловского Краеведческого музея – Тришина М. М., ст. научн. сотрудник Чиликина В. Ф. и уборщица музея Горельникова Т. В. составили настоящий акт о нижеследующем:

нами, сотрудниками Чкаловского Краеведческого музея составлена предварительная опись имущества Черниговского Исторического музея.

При вскрытии сундуков и ящиков были обнаружены ряд дефектов, которые указаны в замечаниях приложенных к описи.

Всего было вскрыто 51 ящик и 10 сундуков, а также взято на учет 9 пушек и 13 колоколов.

Итого принято на учет 83 места.

Общее количество описанных экспонатов – 20243.

В чем и подписались.

М. Тришина, В. Чиликина, Горельникова

Державний архів Оренбурзької області. Ф. Р-2554, оп. 1, стр. 49б, арк. 22.

АКТ

25 августа 1943 г. мы, нижеподписавшиеся, старший научный работник Чкаловского Краеведческого музея – М. М. Тришина, уборщица того же музея – Т. В. Горельникова и уполномоченная от НКП УССР – М. Е. Писарева составили настоящий акт о нижеследующем: при передаче экспонатов Черниговского исторического музея т. Писаревой, были изъяты из сундука № 33/15 четыре сопревшие ковры с №№: – 28018, 28011, 28013, 28021.

В чем и подписались.

- М. Тришина
- Т. Горельникова
- М. Писарева

Державний архів Оренбурзької області. Ф. Р-2554, оп. 1, стр. 49б, арк. 44.

1. Свербигуз В. Мазепин дзвін // День. – 2001. – 10 серпня; Павленко С. Зображення гетьмана І.Мазепи на дзвоні «Голуб» // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2009. – Вип. 2. – С. 82–84.
2. Домницкий Рождество-Богородичный монастырь // Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 2938. – С. 1–2.
3. Карпинский К. Древние колокола монастырских и приходских церквей Черниговской епархии // Вера и жизнь. – 1913. – № 17. – С. 46–56.
4. Пилипенко Б. Видатна пам'ятка українського людвісарства (Мазепин дзвін) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2008. – № 3. – С. 108–119.
5. Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). – Чернігів, 1930. – С. 13–14; Полюшко Г. Герб гетьмана Івана Мазепи. – К., 2015.
6. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960. – С. 392–393.
7. Невлер М. Потерянный колокол Мазепы // Ведомости Оренбургской митрополии. – 2015. – № 9. – С. 42–45.
8. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки // Родовід. – 1996. – № 2. – С. 51–54.
9. Федорова А. Оренбург в годы Великой Отечественной войны. – Оренбург, 1995; Федорова А. В эвакуации – реликвии страны // Гостинный двор. – 2010. – № 31. – С. 126–129.
10. Державний архів Оренбурзької області. Ф. Р-2554, оп. 1, спр. 49б, арк. 18–22, 44.
11. Державний архів Оренбурзької області. Ф. Р-2554, оп. 1, спр. 49б, арк. 23–43, 45–63.

Блакитний Максим

Колокол «Голубь» и пребывание экспонатов Черниговского исторического музея имени В. В. Тарновского в эвакуации в Оренбурге.

В статье говорится об одном из известнейших экспонатов Черниговского исторического музея им. В. В. Тарновского, о так называемом «колоколе Мазепы» и пребывании музейных коллекций в эвакуации.

Ключевые слова: колокол, музей, экспонат, Чернигов, Оренбург.

Blakitny Maxim

Bell «Dove» and stay Chernihiv Historical Museum. V.V.Tarnovskogo exhibits evacuated to Orenburg.

The article talks about one of the most famous exhibits of Chernihiv Historical Museum. V.V.Tarnovskogo, the so-called «bell Mazepa» and stay in the evacuation of museum collections.

Keywords: bell, museum, exhibit, Chernihiv, Orenburg.